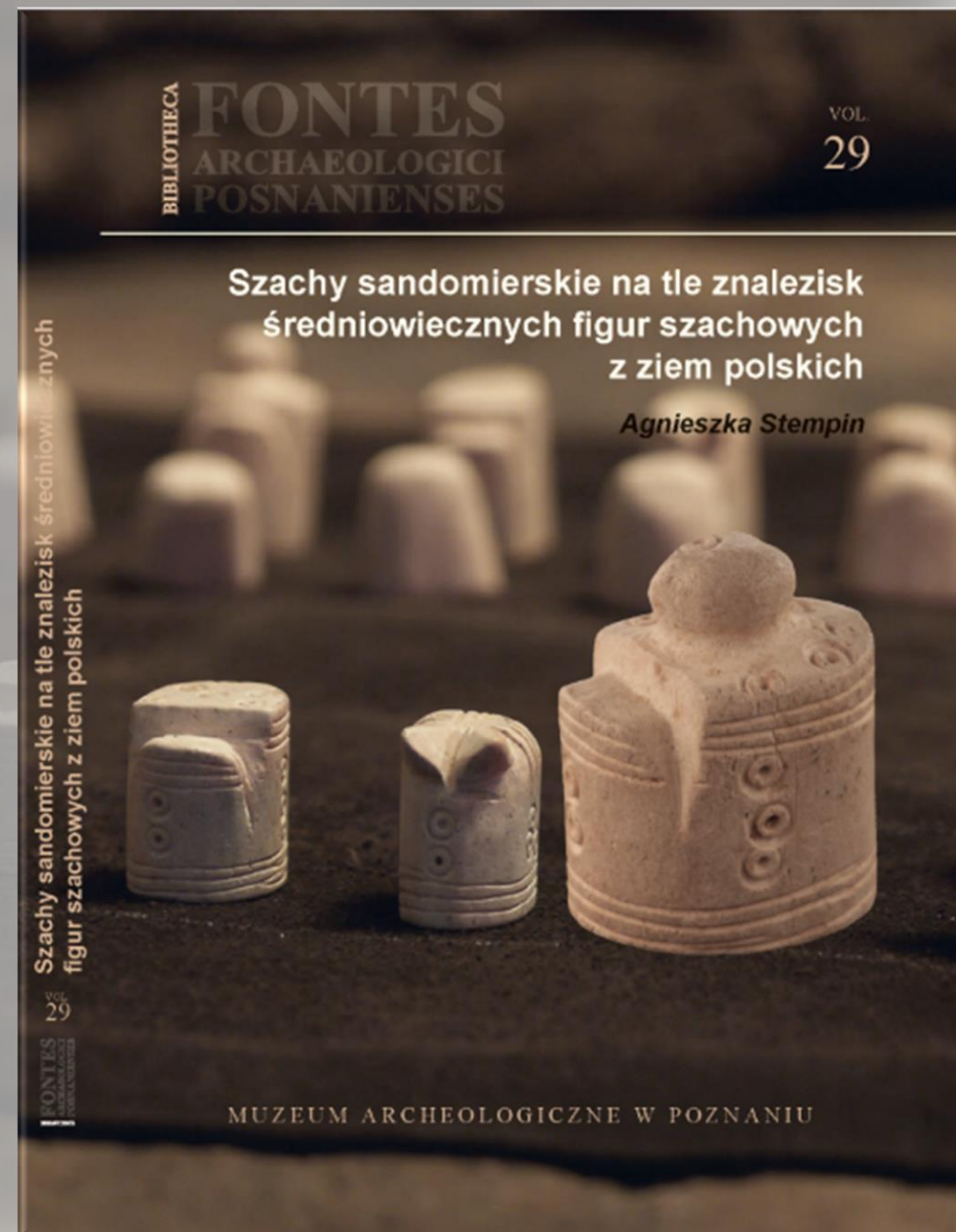




Nowa publikacja Muzeum Archeologicznego
w Poznaniu z serii:
Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses
Vol. 29

Szachy sandomierskie na tle znalezisk średniowiecznych figur szachowych z ziem polskich

Agnieszka Stempin



Szachy sandomierskie:

- Odkryte na Wzgórzu Św. Jakuba w Sandomierzu, 9 października 1962 roku.
- Badania wykopaliskowe prowadziła Pracownia Archeologiczna Zakładu Archeologii Wczesnego Średniowiecza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Pracami kierowali prof. dr hab. Jerzy Gąssowski i dr Eligia Gąssowska.
- Od 2012 r. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu przeprowadziło szereg badań weryfikacyjnych, których efekty zawarto w publikacji.
- Szachy sandomierskie należą do zbiorów Muzeum Zamkowego w Sandomierzu.



Redaktor naczelny wydawnictw Muzeum Archeologicznego w Poznaniu/
Editor-in-chief of the Archaeological Museum in Poznań publications
Marzena Szmyt

Recenzenci tomu/Reviewers of the volume
Tomasz Jasiński, Hanna Kóčka-Krenz

Tłumaczenia/Translation
Agata Kowalska, Wiesława Stempin

Projekt i skład/Layout and setting
Justyna Nowaczyk

Okladka/Cover design
Tomasz Kasprowicz

Adres redakcji/Editorial Office
ul. Wodna 27, 61-781 Poznań
tel. /fax 061 852 82 51
e-mail: muzarp@man.poznan.pl

ISBN 978-83-60109-85-4
ISSN 0208-4988
DOI 10.34868/BFAP29

Druk i oprawa/Printed by
Drukarnia Biały Kruk, Białystok

© Copyright by Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 2024

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W POZNANIU
BIBLIOTHECA FONTES ARCHAEOLOGICI POSNANIENSES

Volumen 29

The Sandomierz Chessmen in the context of medieval chess pieces from Poland

Agnieszka Stempin



MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W POZNANIU
BIBLIOTHECA FONTES ARCHAEOLOGICI POSNANIENSES

Volumen 29

Szachy sandomierskie na tle znalezisk średniowiecznych figur szachowych z ziem polskich

Agnieszka Stempin



*Pierwsze tak kompleksowe opracowanie jednego z największych
znalezisk średniowiecznych figur szachowych z terenu Europy*

Spis treści

Przedmowa	9
Zagadnienia wstępne	11
Definiowanie gier	11
Specyfika szachów	12
Postrzeganie gry średniowiecznej a współczesny obraz szachów	14
Zakres poruszanej problematyki, baza materiałów i metody badawcze	15
Rozdział I. Problematyka adaptacji gry w szachy w średniowiecznej Polsce	19
I.1. Stan badań nad problematyką gry w szachy	19
I.2. Systematyka znalezisk szachowych i problematyka interpretacji odkryć	22
Najstarsze świadectwa gier spotykane na ziemiach polskich	22
Gry otwarte i zamknięte: problem identyfikacji przyborów do gier hnefatafi i szachów	24
Systematyka figur szachowych	29
Problematyka lokalnej wytwórczości przyborów do gry	33
I.3. Najstarsze świadectwa znajomości szachów na ziemiach polskich: przegląd źródeł (XI–XV w.)	33
Źródła pisane, heraldyczne i ikonograficzne	33
Szachownice: przedstawienia plansz do gry	36
Szachy w literaturze: problemy terminologiczne	39
I.4. Bierki szachowe z ziem polskich i ich europejskie odpowiedniki	43
Wrocław	43
Radłowiec	54
Kraków	56
Opole	69
Milicz	74
Kruszwica	77
Gniezno	83
Inowrocław	92
Warszawa	98
Gniew	101
Santok	103
Elbląg	104
Inowłódz	108
Pionki szachowe: formy znalezisk z Polski	108
I.5. Podsumowanie	115

Rozdział II. Szachy sandomierskie	123
II.1. Kontekst odkrycia	123
Wzgórze Świętojakubskie: badania archeologiczne	124
Figury szachowe i ich interpretacja	126
Badania weryfikacyjne 2014–2015 na stanowisku nr 7 (3a)	128
II.2. Szachy sandomierskie: próba krytycznej weryfikacji dotychczasowych wyników badań	141
II.2.1. Analiza morfologiczna zbioru: podział podstawowy	141
Zestaw A	141
Zestaw B	154
II.2.2. Analiza surowcowa zbioru	160
Podstawy analizy archeologicznej dotyczącej wykonawstwa figur sandomierskich	162
II.2.3. Analiza traseologiczna zbioru: ustalenie grup taksonomicznych	163
Zestaw A	165
Narzędzia, których ślady pracy zostały zarejestrowane na bierkach sandomierskich	1
Zestaw A-bis	
Ślady pracy narzędzi zarejestrowane na poszczególnych bierkach zestawu A-bis	
Zestaw B	
Ślady stosowania narzędzi na poszczególnych figurach zestawu B	
Ślady użytkowe i podepozycyjne	
II.2.4. Analiza zdobnictwa	
Barwienie bierek czy wtórny efekt działań konserwatorskich?	
Czy szachy sandomierskie były barwione?	
II.2.5. Gdzie wykonano szachy sandomierskie?	
Sposoby pracy: zestaw A, A-bis i B	
II.3. Szachy sandomierskie w świetle wyników przeprowadzonych badań	
Rozdział III. Uwagi końcowe	
Summary	
Bibliografia	
Aneks I. Katalog średniowiecznych bierek szachowych z Polski (XI–XV/XVI w.) (poza szachami sandomierskimi)	
Aneks II. Katalog średniowiecznych bierek szachowych z Europy (X–XV/XVI w.)	

Contents

Introduction	9
Introductory considerations	
Defining games	11
Chess characteristics	11
Perception of the medieval game and contemporary image of chess	12
Scope of the subject matter covered, source base and research methods	14
Chapter I. The issue of adapting the chess game in medieval Poland	15
I.1. Overview of research on chess game	19
I.2. Systematics of chess finds and the problems of interpretation	19
The oldest evidence of games in Poland	22
Open and closed games: identifying the accessories for hnefatafi and chess	24
Systematics of chess figures	29
I.3. The oldest testimonies of the knowledge of chess in the Polish lands: a review of sources (11–15th c.)	33
Written, heraldic and iconographic sources	33
Chessboards: representations of game boards	36
Chess in literature: terminological problems	39
I.4. Chess pieces from Poland and their European counterparts	43
Wrocław	43
Radłowiec	54
Kraków	56
Opole	69
Milicz	74
Kruszwica	77
Gniezno	83
Inowrocław	92
Warszawa	98
Gniew	101
Santok	103
Elbląg	104
Inowłódz	108
Chess pawns: forms of finds from Poland	108
I.5. Summary	115

Szerokie tło gry w kulturze średniowiecza

Początki znajomości szachów w średniowiecznej Polsce

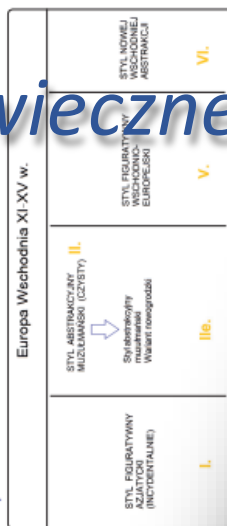
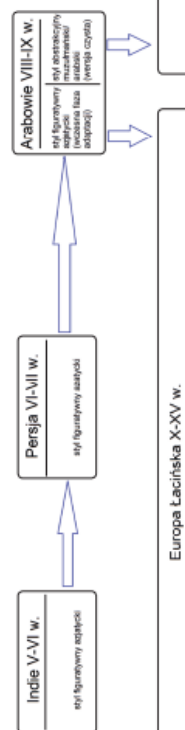
(Bubczyk 2009; Pastoureau 2006: 297–336; Janowski 2001: 17–25; O'Sullivan 2002). O arabskim grze królewskiej, szczególnie na początkowym etapie adaptacji szachów, odnosiło się do atrybutów, którymi posługiwali się władcy, a włączenie do kanonu umiejętności elit pomogło w upowszechnianiu się gry na obszarach aspirujących do łacińskiej wspólnoty kulturowej. Figury szachowe w okresie średniowiecza tworzone zgodnie z określonymi prawami stylistycznymi, przede wszystkim w zakresie nadanej im formy (abstrakcyjnej lub figuratywnej), zawsze jednak pozostające w ścisłym związku z funkcją, jaką poszczególne jednostki mają przypisaną na szachownicy. Prezentują zhierarchizowany świat, w którym wszystkie formy podlegają obowiązującemu szablonowi czytelnemu i rozpoznawalnemu w całej Europie, choć rozpoznawalność ta inaczej wyglądała w części łacińskiej, a inaczej na wschodzie kontynentu. Cechy te daje się zaobserwować zarówno w kompletach ekskluzywnych, jak i w najprostszych, własnym sumptem przygotowywanych bierkach. Bardzo pomagają w analizie znalezisk, ponieważ bez względu na liczbę przyborów, jakimi dysponujemy (a najczęściej jest to 1 egzemplarz), zazwyczaj jesteśmy w stanie odnieść się do brakującej reszty (Stempin 2018: 31). W historii rozwoju bierki szachowych wyróżnić można dwa podstawowe nurty związane z kształtem i charakterem tych przyborów, które stały się podstawą kolejnych przemian, a ich kontynuacja jest obserwowana na wszystkich obszarach adaptacji gry (ryc. 4).

- I. Styl realistyczny (figuratywny) orientalny. Szachy od momentu powstania ok. V–VI w. wyrabiano w kształtach realistycznych, będących miniaturami rzeczywistych postaci związanych wizualnie ze strukturami hinduskiego wojska. Najstarszy przykład takich bierki pochodzi z uzbeckiego stanowiska w Afrasiabie (dawna Samarkanda; Buriakow 1980: 162–172; Eder 1994: 71–78; Contadini 1995: 111; Fahid 2018: 14).
- II. Styl abstrakcyjny muzułmański (określany również jako geometryczny lub arabski). Początki tej stylistyki datowane są na VIII w., a najstarsze znane figury tego typu odkryto w północno-wschodnim Iranie, w miejscowości Nishapur (Fahid 2018: 23). Powodem, dla którego w środowisku muzułmańskim zaniechano produkcji realistycznych figur, był obowiązujący w orto-

doksyjnym islamie zakaz przedstawiania oblicza bogów czy postaci ludzkiej z wieżami (czyli ożywionej rzeczywistości). Cierpienie ich bowiem było traktowane jako białochwalczy akt konkurencyjny do boskiego stworzenia¹¹ (Wąs 2008: 7–13). Dzięki strukturze geometrycznej figur arabskich osiągnięto uniwersalizm przekazu, a to niewątpliwie pomogło w upowszechnieniu znajomości gry w sferach mniej zamożnych. Styl figuratywny, który generował znacznie większe nakłady pracy i wymagał wyspecjalizowanych umiejętności, uznawany był za ekskluzywny.

Przetworzona przez muzułmanów forma szachów (figur szachowych) na zachód Europy przenikała przez dwie strefy transferowe: Półwysep Iberyjski i południowe Włochy, natomiast do Europy Wschodniej szlakiem nadwołżańsko-kaspijskim. W Europie adaptacja gry w szachy nie przebiegała w sposób jednolity, czego konsekwencją jest bardzo wyraźne zróżnicowanie przedmiotów służących do jej uprawiania. Zachód Europy dokonał na szachach swojej operacji, wycinając je z pierwotnego podłoża znaczeniowego i tworząc na tym szkieletie nową jakość, zastępując wojnę obrazem społeczeństwa, adaptując grę do objaśniania rzeczywistości swoich czasów, relacji między poszczególnymi stanami oraz budowania poczucia wartości i etyki rozwijanej w ramach metaforyki moralizatorskiej (ryc. 5; Karłowska-Kamzowa 2000; Hojdis 2000). W Europie Wschodniej, będącej pod wpływem kultury bizantyńskiej, ale też kształtowanej przez społeczność skandynawską, adaptacja szachów dokonała się ze zmianami jedynie kosmetycznymi, pozostając w kręgu zmagów wojennych (tabela 1 i 2). Odzwierciedleniem tej odrębności jest do dziś terminologia (Eales 2002: 23). Formy i wygląd bierki szachowych są obecnie ujednolicone na całym świecie, w średniowieczu, w początkowych stadiach adaptacyjnych, różniły się znacznie właśnie ze względu na odmienną nomenklaturę i sposób rozumienia poszczególnych jednostek na szachownicy. Szczególnie czytelne jest to w materiale z okresu od XI do XIII stulecia, w szachach typu figuratywnego (typ I). W mniejszym zakresie rejestruje się te różnice w klasycznych abstrakcyjnych formach

¹¹ Pierwsza wzmianka o ikonoklazmie w islamie zawarta jest w edykcji wydanym przez kalifa umajjadzkiego Jazida II z 724 r. (Wąs 2008: 8).



Ryc. 4. Systematyka form figur szachowych uwzględniająca różnice w adaptacji gry w szachy w różnych obszarach adaptacji gry, oprac. A. Stempin

Bolesława Krzywoustego z 1103 r. (Niesiecki 1982: 258–60; Bubczyk 2009a: 9). Szczegółowa analiza historii legendy herbowej Wczeliców pozwoliła jednak na ustalenie, że pojawiała się ona na Śląsku w drodze kontaktów z Miśnią, gdzie znana była od XIII w. Najbardziej prawdopodobnym miejscem powstania była XII-wieczna Francja. Najstarszy znanek herbowy na naszych ziemiach, datowany na 1368 r., widnieje na pieczęci starosty sieradzkiego z Włocławca (Wiesiowski 1993: 13–23). Jednym z najbardziej znanych Wczeliców był bohater z najbarziej Trilogii – Jan Zagłoba, który co każdy snadno poznać może choćby po onej dziurze, którą w czele kula rozbójnika mi zrobiał; gdm się do Ziemi Świętej za grzechy młodości ofiarował" (Sienkiewicz 1969: 34). Już w XII w. pojawia się natomiast wyobrażenie "wrocławskiego, proporcje kłębka legnicko-brzeskiego oraz herbu domu Piastów Śląskich. Motyw szachownicy znany jest także z herbów: Zabawa, Bużewoj, Borsznica i Klepzig (Bubczyk 2003: 10). Choć nie przesądza to o praktykowaniu gry w szachy, to dowodzi jej bliżej znajomości w tych kręgach. Wyobrażenia par grających w szachy zarejestrowano na ozdobnych patynkach obwisa gdańskich z XIV w., będących formą daru dla ubogich często daru ślubnego (ryc. 8) i w Gdańsku pochodzących z kościoła (ryc. 9).



Fig. 7. Pary przy szachownicy. a – Malbork, kruganki z XIX-wiecznego zwiecznika kolumni. b – pary przy szachownicy, przedstawienie z kolumni kościelnej. c – pary przy szachownicy, przedstawienie z kolumni kościelnej. d – pary przy szachownicy, przedstawienie z kolumni kościelnej.

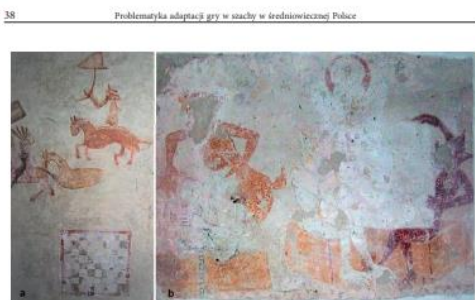


Fig. 10. Pomeranian granite churches with frescoes depicting chessboards. a – Czachów (near Cedynia), early 14th cent.; b – Moryń, 15th cent. Photo: public domain; Creative Commons CC0.



Fig. 11. Representations of chessboards: a – "Knight Walewein", or Arthurian Gawin. A poem from Pieter Vostert's Arthurian cycle. Miniature from around 1350 depicting a scene of the pursuit of a flying chessboard. Leiden, University Library (after Hollander 2005: 34); b – Sweden, Church in Taby, Death playing chess for human life, photo: public domain; http://digitalmuseum.se/01101384074 (accessed 05.02.2019); c – Le Puy-en-Velay, France. Wall painting on a fireplace in a chamber adjacent to the local cathedral. Kings leaning over a chessboard, a bishop below the board. Late 13th cent. (after Grandet, Goret 2012: 44, Fig. 28).

Tabela 3. Porównanie rozstawienia figur szachowych (terminologia i przedstawienia bierek) w okresie wczesnego średniowiecza na terenie łacińskiej Europy, Skandynawii i Rusi)

Table 3. Comparison of the arrangement of chess figures (terminology and representations of pieces) in the early medieval period in Latin Europe, Scandinavia, and Rus)

wieża zamku	rycerz konny	biskup/goniec	królowa	król	biskup/goniec	rycerz konny	wieża zamku
Ustawienie figur na szachownicy w łacińskiej Europie							
piechur/berserk	rycerz konny	biskup	królowa	król	biskup	rycerz konny	piechur/berserk
Ustawienie figur na szachownicy w Skandynawii							
łódź/piechur	koń/rycerz konny	słoń	hetman/fierc	król	słoń	koń/rycerz konny	łódź/piechur
Ustawienie figur na szachownicy na terenie Rusi							
rydwan	rycerz konny	wojownicy na słońcach bojowych	wizir	szach	wojownicy na słońcach bojowych	rycerz konny	rydwan
Ustawienie figur na szachownicy w szachach perskich i arabskich							

Ostatnim aspektem, który warto zasygnalizować, jest surowiec, z jakiego została wykonana bierka krakowskiego wojownika. Znaleźiska typu skandynawskiego wykonywane były z dwóch rodzajów surowca: większość (także szachy z wyspy Lewis) wyprodukowano z ciosów morsa, które Wikingowie pozyskiwali na Grenlandii w okresie XII–XIII w., a stamtąd przez norweskie porty w Bergen i Trondheim rozprowadzano je w ramach wymiany handlowej w Europie (McLees 2001: 50–51; 2009: 315; Niemiec 2011: 200).

Nie ma całkowitej pewności co do materiału, z którego został wykonany wojownik krakowski. W literaturze najczęściej wskazywana jest kość słoniowa (Walicki 1968: 331). Pojawia się jednak też informacja, że jest to figura rogowa (Hensel 1965: 597). Obecnie nie można zweryfikować tego twierdzenia, ale warto uświadomić sobie też inną ewentualność. W czasie kiedy opisywano surowiec, a więc w latach trzydziestych XX w., materiał zdecydowanie bardziej szlachetny niż poroże czy kość bydlę, określano jako kość słoniową. Musimy pamiętać, że w tym przypadku nie została sporządzona analiza archeozoologiczna, zatem prawdopodobne jest też wykorzystanie kła morsa lub zębiny kaszalota (czyli materiału analogicznego do zastawów szkockich).

określenia chronologii bierki jest tarcza w typie małej pawęży. Warto przypomnieć za Dariuszem Niemcem (2011: 200; 2018: 58), że na podstawie analizy źródeł stragistycznych najwcześniej tę formę tarczy należy datować na I. ćwierć XIII w. (przed 1228 r. – Nadolski 1974: 168, ryc. 1; Nowakowski, Orłowski 1984: 94; Nowakowski 1991: 103; Nadolski 1994: 134; Piech 1993, fot. 91, 93, 96; Sarnecki, Nicole 2008: 34). Uwzględniając archaiczny typ miecza wyobrażony na figurce, przyjęto, że wykonano ją właśnie w I. połowie XIII w. i prezentuje specyficzny typ uzbrojenia z Mazowsza lub obszarów bałtyjskich (Niemiec 2011: 200; 2018: 59).

Wskazano już, że w tym czasie senioralne rządy na Wawelu sprawował Konrad Mazowiecki (w latach 1241–1243 i 1246–1247; Niemiec 2011: 203). Zbieżność stylistyczna pomiędzy szachami z wyspy Lewis a egzemplarzem krakowskim jest tak duża, że można zastanawiać się, czy na dworze Konrada Mazowieckiego działali rzemieślnicy obcy z pracowniami twórców ekskluzywnych szachów, czy wręcz byli to Norwegowie. W literaturze bowiem przeważa pogląd o norweskim pochodzeniu rzeźbiarzy figur z wyspy Lewis (Robinson 2004: 58; Tate, Reiche, Pinzari 2014: 11–29), ale pojawiły się również głosy o ich islandzkiej proveniencji (Thorarinnson 2005: 110).

Wskazano już, że w tym czasie senioralne rządy na Wawelu sprawował Konrad Mazowiecki (w latach 1241–1243 i 1246–1247; Niemiec 2011: 203).

Pracownie wyspecjalizowane w produkcji antropomorficznych figur szachowych zbliżonych z typem Lewis poświadczane są archeologicznie na norweskim stanowisku, np. Bekkvik na wyspie Hitra w pobliżu Trondheim (McLees 2001: 50–51; 2009: 315–317, ryc. 5; Caldwell, Hall, Wilkinson 2009: 165; 2014: 151; Niemiec 2018: 62, ryc. 7).

Podsumowując, należy stwierdzić, że wśród znanych obecnie wczesnośredniowiecznych antropomorficznych bierek szachowych przedstawiających pieszego wojownika, odkrytych zarówno w łacińskiej, jak i wschodniej Europie, figura krakowska może być traktowana jako najbardziej przypominająca

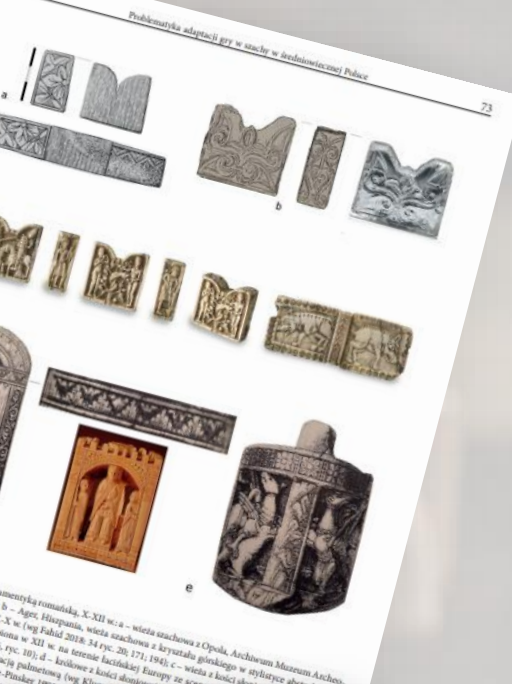
konwencję, w jakiej wykonano szachy z wyspy Lewis. Można wręcz stwierdzić, że rzemieślnik, który tworzył komplet wawelski, albo miał do dyspozycji figury produkowane przez warsztaty norweskie, albo dobrze je znał i wykonał szachy wzorowane na takiej produkcji. Swoje wyroby dostosował jedynie do wyglądu i uzbrojenia wojsk południowobałtyckiej.

Propozycja powiązania figury piechura szachowego z Wawelu z dworem księcia Konrada Mazowieckiego (Niemiec 2011: 195–205) powinna zwrócić uwagę na jeszcze jedną bierkę do gry, która w latach sześćdziesiątych XX w. została odkryta na grodzie w Czarsku (Kiersnowska 1986: 97, 199). Tamtejsze



Ryc. 26. Porównanie figur antropomorficznych z Europy XII–XIV w., łączonych z typem „Lewis chessman”: 1 – figury z wyspy Lewis (wg Khamaiko 2018: 152, ryc. 3.1–3); 2 – figury ze wschodu, a – Kijów Podil, kamień XII/XIII w. (wg Khamaiko 2018: 152, ryc. 3.5); b – Brześć, poroże XII/XIII w. (wg Medvedeva 2018: 115, fot. 2); 3 – figury zachodnieuropejskie: a – Skandynawia, kiel morsa, XII–XIII w., Muzeum Narodowe w Kopenhadze (wg Holländer 2005: 61, ryc. 25); b – pion ze skarbcia katedry St. Denis (tzw. „Charlemagne stein”), XI w. (wg Bibliothèque Nationale de France); c – Skandynawia, kiel morsa, XII w.? (wg Wachowski, Witkowski 2005: 80, ryc. 12a); d – Europa Północna, kiel morsa, XII–XIII w. (wg Katalogu Domu Aukcyjnego Sotheby, European Sculpture & Works of Art nr 9 [z 04.12.2013 r.]); e – Oland, wojownik pieszy (wieża) Kungliga Museet Stockholm (wg Goldschmidt 1923–1926: 250; Ferno 2005: 33)

Fig. 26. Comparison of anthropomorphic figures from 12th–14th cent. Europe, linked with the Lewis Chessmen type: 1 – figures from the Isle of Lewis (after Khamaiko 2018: 152, Fig. 3.1–3); 2 – figures from the East, a – Kiev Podil, stone, 12th/13th cent. (after Khamaiko 2018: 152, Fig. 3.5); b – Brześć, antler, 12th/13th cent. (after Medvedeva 2018: 115, photo 2); 3 – Western European figures: a – Scandinavia, walrus tusk, 12th–13th cent., National Museum in Copenhagen (after Holländer 2005: 61, Fig. 25); b – a pawn from the treasury of St. Denis Cathedral (the so-called „Charlemagne stein”), 11th cent. (after the Bibliothèque Nationale de France); c – Scandinavia, walrus tusk, 12th cent.? (after Wachowski, Witkowski 2005: 80, Fig. 12a); d – Northern Europe, walrus tusk, 12th–13th cent. (after Sotheby's Auction House catalogue, European Sculpture & Works of Art no. 9 [date 04.12.2013]); e – Oland, foot soldier (rook) Kungliga Museet Stockholm (after Goldschmidt 1923–1926: 250; Ferno 2005: 33)



Ryc. 32. Figury szachowe, z ornamentyką romańską, XII–XIII w.: a – wieża szachowa z Opola, Archiwum Muzeum Arch. IX–X w. (wg Fahid 2018: 14 ryc. 20; 171, 194); c – wieża z kości słoniowej, XII w., kiel morsa (wg Kluge-Pinsker 1991: 133, Fig. 54)



Ryc. 58. Figura szachowa z Elbaga, fot. P. Sikla

Fig. 58. Chess figure from Elbaga, photo: P. Sikla



Ryc. 59. Kolekcja królowa, Musée de Cluny (obecnie ekspozycja Louvre) a – tref, „Szachy Ludwika Świętego”, w rzeczywistości wyrob w warsztacie niemieckiego i pracowni francuskiej, XV w. (liczne ingerencje w XVII w.). Krystall górski, dymiony kwarc, srebrno, licencja Photo C RMN, Grand Palais, musée du Louvre, image RMN, GP, b – od lewej: figury króla, słońca, piana i wiatru, naderżone do tego kompletnie – krystall górski ze srebrnymi nakładkami, miedzianymi nakładkami (wg Murray 1913: 748)

Fig. 59. Royal collection, Musée de Cluny (now the Louvre exhibition): a – the so-called Chess of Louis the Saint, actually the product of a German workshop and a French workshop, 15th cent. (numerous alterations in the 17th cent.); Crystal, smoky quartz, silver, license Photo C RMN, Grand Palais, musée du Louvre, image RMN, GP, b – from the left: figures of a king, a knight, a pawn and a rook from this set – rock crystal with silver overlays, partly inlaid (after Murray 1913: 748)

Średniowieczna historia gry w szachy

obserwować ewolucję kształtu od form prostych do bardziej złożonych i ewolucję techniki wykonania od obróbki nożem do toczenia na tokarce (Jaworski 1990: 41–46). Większość omawianych zabytków została odkryta w domostwach na podgrodzium lub w ich pobliżu (Jaworski 1990: 43, 46, 57).

Szachy w stylistyce abstrakcyjnej muzułmańskiej

A. Skoczek szachowy (=koń, rycerz; por. Aneks I, katalog nr 40, ryc. 15b)

Chronologia: 1. połowa XII w.

Lokalizacja: Podgrodzie, odkryty w pobliżu domostwa nr 5

Surowiec: poroże

Wariant typologii figur szachowych: IIc

Skoczek został wykonany w podstawowej konwencji abstrakcyjnej arabskiej, czyli umownie obrazującej szyję i łeb koński. Nie jest to jednak czysta forma muzułmańska. Została bowiem wzbogacona za pomocą wymodelowania cech sugerujących konkretną figurę, a więc nawiązujących do końskiej grzywy, biegnącej przez całe zwieńczenie bierki, sytuując się w przyjętej klasyfikacji jako typ IIc. Symbol lba zwierzęcia, zazwyczaj stosowany w ortodoksyjnych formach abstrakcyjnych jako trójkątny występ w górnej partii figury, został tu zastąpiony przez płynne wyrzeźbienie kształtu lekko zaokrąglonego górą i kończącego się ostrym, prostopadłym ścięciem. Figura wrocławska wpisuje się w nurt zmian stylistycznych zachodzących w tym samym czasie w lacińskiej Europie (Jaworski 1990: 43–45; Grandet, Goret 2012: 75, 76, 103; Stempin 2012: 81; 2016: 39–40; 2018a: 51, ryc. 12a). W myśl tych przemian forma abstrakcyjna rysuje subtelnie wprowadzane elementy realistyczne, które, choć nie zmieniają drastycznie jej kształtu, to jednak ją stopniowo „europeizują” i przywracają wizualny sens poszczególnym postaciom szachowym. Zazwyczaj w ramach modyfikacji zaopatrywano bierki w oczy, usta, modelowano realistycznie głowy, antropologizując formę w kierunku identyfikacji króla czy królowej (ryc. 16a, b, g, e) bądź wskazania na portretowane zwierzę (najczęściej – tak jak w przypadku wrocławskim – konia, ryc. 19e). Częstokroć nawet pionki otrzymują „twarze” (ryc. 16d; Grandet, Goret 2012: 75). Figura skoczka/konika

szachowego z Wrocławia (ryc. 15b) należała zapewne do zestawu ekskluzywnego (Stempin 2016: 40). Świadczy o tym jej doskonale wypracowanie, w którym nie sposób pominąć elegancji i bardzo dobrze skomponowanych proporcji. Również rozmiarem (jest znacznie większa) zdecydowanie odbiega od starszych pionków odkrytych w sąsiedztwie. Ponieważ jest to dość powszechny trend, rozpoczynający się w lacińskiej Europie już w XI w., w tym kręgu kulturowym można wskazać na liczne analogie do wrocławskiego konika (por. ryc. 16). Mamy więc do czynienia z powszechnym od XI w. wzorcem urealniania postaci szachowych, niemniej jednak samą formą wykonania i kształtem figura wrocławska nawiązuje do bardzo specyficznych bierek wykonywanych z gagatu na Wyspach Brytyjskich (Hall 2016: 361). Surowiec ten zostanie szerzej omówiony przy okazji opisu bierek z Gniezna, warto natomiast i w tym miejscu odnotować pojawiającą się bliską analogię (por. ryc. 15a).



Ryc. 15. Figury szachowe o zbliżonej technologii wykonania: a – gonicz wykonany z gagatu. Meal Vennel, Szkocja, Perth Museum & Art Gallery (wg Hall 2016: 361, ryc. 1); b – konik (skoczek) z Wrocławia rzeźbiony w porożu jelenia, ul. Kanonia, Ostrów Tumski, fot. K. Zisopulu-Bleja

Fig. 15. Chess figures of similar manufacturing technology: a – bishop made of jet. Meal Vennel, Scotland, Perth Museum & Art Gallery, (after Hall 2016: 361, Fig. 1); b – knight from Wrocław carved in deer antler, Kanonia Street, Ostrów Tumski, photo: K. Zisopulu-Bleja

Ta nowa tendencja nie wykluczyła powstających wciąż równolegle kompletów w tradycyjnej

arabskiej (abstrakcyjnej muzułmańskiej) formie. Należy podkreślić, że obok figur z zestawu sandomierskiego (Rozdział II) konik wrocławski jest najdalej na wschód wysuniętym przykładem wczesnych bierek szachowych wzbogacanych elementami antropomorficznymi, co wyraźnie pokazuje ryc. 159. Jeżeli chcielibyśmy założyć miejscową produkcję takich bierek we Wrocławiu, szczególnie

w przypadku omawianej figury konika, to należałoby przyjąć lokalną znajomość trendów stylistycznych w tak wąskiej dziedzinie jak produkcja szachów. Musiałoby to wiązać się z dużym obyciem i doskonałą znajomością tematu wśród miejscowych rzemieślników.

Krzysztof Jaworski sugeruje, że pojawienie się tu gry w szachy mogło być efektem ożywionych kon-



Ryc. 16. Bierki szachowe wykonane w stylistyce arabskiej z elementami antropomorficznymi i zoomorficznymi (typ II c): a – król, Harbrough, Wielka Brytania, XII/XIII w. (wg Kluge-Pinsker 1991: 151, ryc. A 52); b – Królowa, pd. Italia (?) wg Metropolitan Museum of Art.; c – Konik z kompletem szachów sandomierskich, fot. K. Zisopulu-Bleja; d – pionki z zamku Mayenne (Francja XI/XII w.; wg Grandet, Goret 2012: 75); e – król z Schlegswigu, XII w. (oraz wieża z okolic Schlegswigu – wystawa stała zamku Schlossdorf), fot. A. Stempin, f – konik z Wrocławia XII w., fot. K. Zisopulu-Bleja, g – król i królowa z Noyonne, 1. poł. XI w. (wg Goret, Talon 2009: 87, ryc. 7, 8); h – skoczek/koń, XI w. Chateaufort, poroże jelenia, XI w. (wg Musée de Cluny-Musée National du Moyen-Âge, https://art.rmn.fr/fr/library/artworks/piece-d-echec-en-os-cavalier-pion_ivoire (dostęp: 22.04.2019)); i – skoczek z Lucca, Włochy, kość/poroże (?), XI-XII w. (wg Cassano 2014: <http://www.ccitalia.it/me/cassano.htm>) (dostęp: 05.08.2019)

Fig. 16. Chess pieces made in Arabic style with anthropomorphic and zoomorphic elements (type II c): a – king, Harbrough, Great Britain, 12th/13th cent. (after Kluge-Pinsker 1991: 151, Fig. A 52); b – queen, southern Italy (?) after the Metropolitan Museum of Art.; c – knight from the Sandomierz Chessmen set, photo: K. Zisopulu-Bleja; d – pawns from the castle of Mayenne (France 11th/12th cent.; after Grandet, Goret 2012: 75); e – king, Schleswig, 12th cent. (and a rook from the Schleswig area – Schlossdorf castle permanent exhibition), photo: A. Stempin, f – knight from Wrocław, 12th cent., photo: K. Zisopulu-Bleja, g – king and queen from Noyonne, first half of the 11th cent. (after Goret, Talon 2009: 87, figs. 7, 8); h – knight, 11th cent., Chateaufort, deer antler, 11th cent. (after Musée de Cluny-Musée National du Moyen-Âge, https://art.rmn.fr/fr/library/artworks/piece-d-echec-en-os-cavalier-pion_ivoire (accessed 22.04.2019)); i – knight from Lucca, Italy, bone/antler (?), 11th-12th cent. (after Cassano 2014: <http://www.ccitalia.it/me/cassano.htm>) (accessed 05.08.2019)

Najciekawsze znaleziska szachów z terenu Europy i Polski

Rozdział II
Szachy sandomierskie

11.1. Kontekst odkrycia

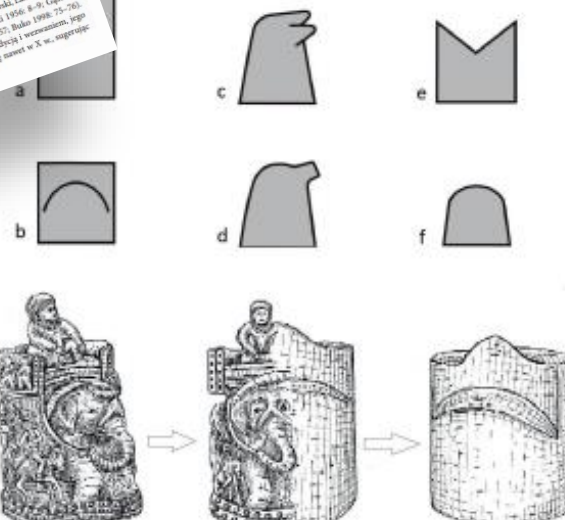
11.1. Kontekst odkrycia

Kompleks figur szachowych określanych jako „domieralski” został odkryty na stanowisku 6 w Sandanamaru¹, na terytorium dwupokładowej w Sandanamaru², w latach 1970–1974, 548–555 (Czapiewska 1964: 148–169; 1970: 548–555). W latach 2013–2014, w ramach kompleksu 6, odkryto szachy w wariantach 701–703. Na podstawie analizy i porównań z innymi szachami ze znalezionych kolumnaży uznano, że należą do literaturze tematu posada z epoki przedhistorycznej, a nie do literatury z epoki klasycznej, z uwagi na fakt, że nie są one przedstawione w formie rzeźb, jak to miało miejsce w literaturze z epoki klasycznej, a w formie wyrytych na kamieniu. W literaturze z epoki klasycznej, szachy były przedstawiane w formie rzeźb, a nie w formie wyrytych na kamieniu. W literaturze z epoki klasycznej, szachy były przedstawiane w formie rzeźb, a nie w formie wyrytych na kamieniu. W literaturze z epoki klasycznej, szachy były przedstawiane w formie rzeźb, a nie w formie wyrytych na kamieniu.

[illegible]

ury: wysokość: 23 mm, podstawa: owalna, kształt: wałek o podstawie elipsyjcznej. Istrykacja stylistyka muzeumlańska i europejskich modyfikacji. Figura ma znaczne dla tego rodzaju bierkę wycięcie części symbolizujące leżące słonia (ryc. 1). Zdobę dużych rozmiarów, czarną, ozdobioną złotem, z królem szachowym – jest to usadowione na tronie. Wzrost sandomierskiego muzeumlańskiego. W bierkach czarnych stosowano raczej mniejsze niż w dużych guzikach modelem odniesienia, a większe

powierzchnia pozwalała na bardziej realistyczne przedstawienia. Przykłady tego typu odnajdujemy na stanowiskach brytyjskich (Harrbrough, 2. połowa XIII w.; Schleswig, XII/XIII w. – Kluge-Pinsker 1991: 139 ryc. 39; 151, ryc. 52) oraz francuskich (ryc. 85a; Noyone, połowa XI w. – Grandet, Goret 1922: 133). Formą dużej kulki wieńczącą główną figurę szachową (bez dodatkowego rzeźbienia) rejestruje się przede wszystkim w zestawach z terenów Rusi, jednak bierki tamtejsze (określane jako nowa abstrakcja nowogrodzka) datowane są bardzo szeroko od XIII do XV w., a ich forma wynika z bezpośredniego zapożyczenia kształtów produkowanych w tym czasie na Bliskim Wschodzie (Linder 1975: 114).



Ryc. 83. Forma muzulmańska abstrakcyjna w klasycznej postaci (typ II): a – figura króla; b – figura hetmana/królowej; c – figura słonia (gotica); d – figura konia/rycerza (skoczka); e – figura rydwana bojowego/wieży; f – piechur (pionek); g – schemat ewolucji figury króla od formy realistycznej (typ I) do abstrakcyjnej, muzulmańskiej; oprac. A. Stępin, rys. I. Kedelska

Fig. 83. Classical abstract Muslim form (type II): a – king figure; b – queen figure; c – elephant (bishop) figure; d – horse/knight figure; e – Battle chariot/rook figure; f – Infantryman (pawn); g – evolution of the king figure from realistic form (type I) to abstract Muslim form, prep.: A. Stempin, drawing: I. Kedelska

Wydaje się, że powodów, dla których ten element wymodelowano proporcjonalnie większy i dominujący w figurze króla, należy raczej poszukiwać w samym użyciu konkretnego rowca, podobnie jak przyczyni nietypowego kształtu podstawy (elipsowatego zamiast powszechniejszego kołistego). Do problematyki tej powrócimy w rozdziale dotyczącym sposobów formowania bieriek i materiałów, z jakiego je wyprodukowano.

Zdobienie: dzieli się na dwie podstawowe grupy: linie ryte i oczka. Linie ryte prowadzone były

w dwóch blokach po trzy, w górnej partii i w dolnej, przy czym w pewnym momencie górne linie schodziły na wysuniętą część imitującą głowę słonia. Ornament oczkowy umieszczono na korpusie figury w układzie po trzy oczka na każdym z trzech boków i dwa z przodu. Na płaskiej części górnej, tuż przy guzku, znajdują się cztery oczka i jedno na jego zwieńczeniu. Zdobienie jest wyraźne, głębokie i staranne, a powierzchnia bierki bardzo dokładnie wygładzona i wyblyszczona.

Królowa/hetman A_2 (typ II c, ryc. 84)



Ryc. 84. Królowa/hetman A2, oraz lokalizacja i schemat ruchów tej figury na szachownicy, w okresie do XV w.
Fot. T. Skorupka, oprac. graf. J. Stępnin, rys. J. Kedelska

Fig. 84. Queen A2, and the location and movement pattern of this figure on the chessboard, in the period up to the 15th cent., photo: T. Skorupka, graphic design: J. Stępin, drawing: J. Kedelska

Wymiary: wysokość: 18 mm, podstawa: owalna 16 x 12 mm, kształt: walec o podstawie eliptycznej.
Opis: abstrakcyjna stylistyka muzułmańska z elementami europejskich modyfikacji.

Figura formowana identycznie jak wcześniej opisany król. Ma charakterystyczne wycięcie w przedniej części symbolizujące łeb słonia. W tym typie bierkach szachowych obie główne formy – król i królowa/hetman – mają praktycznie takie same kształty, co w przypadku odkrycia tylko jednej z nich uniemożliwia identyfikację, z którą konkretnie bierką mamy do czynienia. W przypadku zbioru sandomierskiego królowa/hetmana odróżnia od figury króla brak wienieczonego guzka. Jest to jedno z dwóch stosowanych rozwiązań, a więc formowanie tej postaci poprzez

umieszczenie guzka mniejszego niż królewski lub rezygnacja z niego. Wydaje się, że wygląd królowych/hetmanów pozbawionych tego elementu jest pochodną najstarszych wzorców bliskowschodnich (ryc. 85b; Fahid 2018: 170–175; 183, ryc. 77, 78). Zaadaptowanie ich w Europie poświadczane jest dzięki analogicznym szachom z bazyliki San Sebastian w Rzymie (ryc. 85c; Kluge-Pinsker 1991: 103, ryc. 2). Jest to osiem kościanych figur szachowych, w których wystąpiły: dwa królowe/hetmany z takim samym zwieńczeniem, król, trzech goniońcy i wieża oraz skoczek. Proporcje tych bierok są bardzo zbliżone do szachów sandomierskich, przy czym podstawy są w tym przypadku okągłe. Mamy tu do czynienia z przysadzistymi kwadratowymi w przekroju formami. Figury z San Sebastian

150 Stachy sandomierskie

Skoczek A4_2 (typ II; rvc. 92; 83; d)



Ryc. 92. Skoczek A4_2 oraz lokalizacja i schemat ruchów tej figury na szachownicy w okresie do XV w., Flot. T. Skorupka, oprac. graf. I. Stępin, rys. I. Kedzińska

Fig. 92. Knight A4_2 and the location and movement pattern of this figure on the chessboard, in the period up to the 15th cent., photo: T. Skorska, graphic design: I. Stempin, drawing: I. Kedzińska

Wymiar 10 mm, kształt: cięty stożek o podstawie ciekłej 17 × 10 mm, wysokość: cięty stożek o podstawie ciekłej i zaokrąglonym wierzchołku.

Opcje: abstrakcyjna stylizacja marmurzysta z elementami europejskich modyfikacji.

Opis: przedmiot wykonany jest z żywicy epoksydowej, symbolizuje ukazywanie światła. Figura posiada tę samą formę co dwa figury (A3, I1_A3_2), jest stylizacyjnie identyczna, a odróżnia ją jedynie ukazanie łopatek górnej partii.

Różnica pomiędzy skośkami (A4, I1_A4_1, a więc tym, który na szachownicy stanowi parę dla omawianego przedmiotu (A4, I1_A4_2) jest taka, że figura jest nieco przefiguralniejsza, ma podstawę ściętą pod pierścien-

wym kątów, przez co złowroście wydobyły pochylone

W partię górną, z lewej strony trójkątnego występu oraz na przylegających części korony, widoczne jest uszkożdzenie, które może być – podobnie jak w przypadku skośki A3_1 – ładem kontekstu z bardzo wyraźnym odwołaniem do „Złoty wiek”.

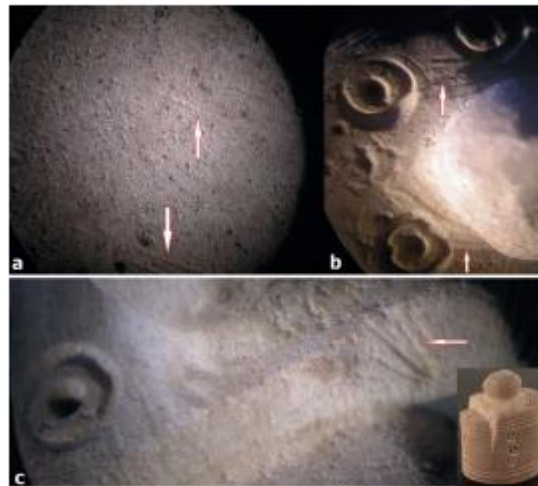
Zdobnictwo jest wykonane w tej samej konwencji i układać co omawiana figura królów, królowej hetmana i powymyśle omawianego figury. Wykonano trzy linie rzeźby, opasujące dolną partię figur; następnie krzyżując się dwie serie potrojnych linii rzeźb w wierzchołku brzości. Przestrzeń skośki jest wyznaczona przez linię rzeźby, która przebiega po bokach i dachu oczka na trójkącie.

Wieża A5_1 (typ II c, rvc, 93)



Ryc. 93. Wieża A5_I oraz lokalizacja i schemat ruchów tej figury na szachownicy w okresie do XV w., fot. T. Skorupka, oprac. anaf. i Skarupa, rys. I Kozłowski

Fig. 93. Rook A5_1 and the location and movement pattern of this figure on the chessboard, in the period up to the 15th century, photo: T. Skorupska, graphic design: J. Stępnio, drawing: J. Kedzińska



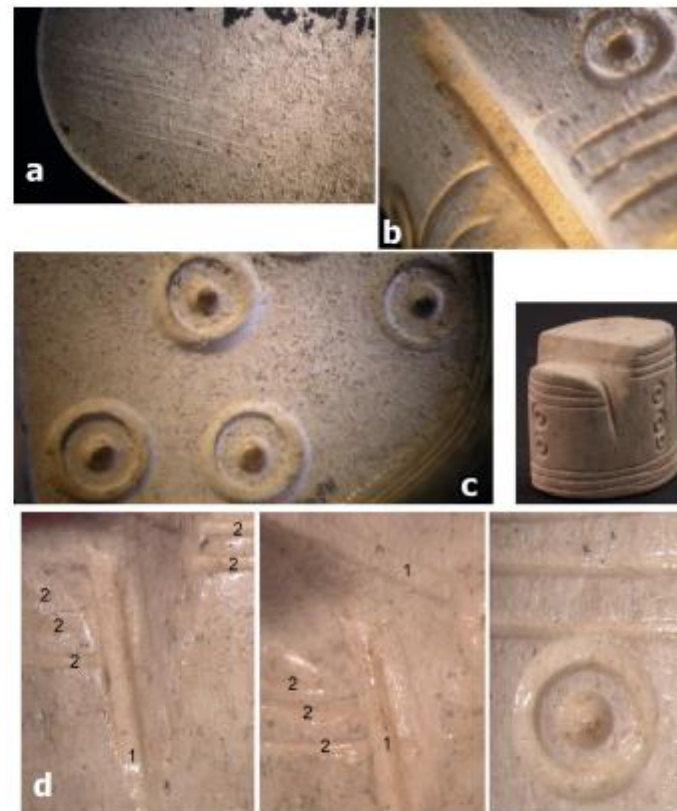
Ryc. 111. Ślady pracy narzędzi na figurze króla A1: a – podstawa, równoległe linie w dwóch grupach, ślady przepiłowania pary produkcyjnej figur; b – ślady noża w górnej części, kształtujące okolice guzka; c – ślady noża kształtujące przednią część figury; a-c: powiększenie 12×, fot. A. Stępnin, K. Zisopulu-Bleja

Fig. 111. Tool marks on the king A1 figure: a – base, parallel lines in two groups, traces of sawing through a pair of figures; b – knife marks in the upper part, shaping the knob area; c – knife marks shaping the front part of the figure; a-c: magnification 12×, photo: A. Stępnin, K. Zisopulu-Bleja



Ryc. 112. Król A1: a – ślady skrobienia nożem, formujące guzek; b-e – kolejność nanoszenia ornamentu; d – poprawki nanoszone przez rzemieślnika w konsekwencji krzywego poprowadzenia linii rytych; a-c – powiększenie 10×; d-e – powiększenie 12×, fot. A. Stępnin

Fig. 112. King A1: a – knife scraping marks forming a knob; b-e – the sequence of applying ornamentation; d – corrections made by the craftsman to improve crookedly applied engraved lines; a-c – magnification 10×; d-e – magnification 12×, photo: A. Stępnin



Ryc. 113. Ślady pracy narzędzi i kolejność nanoszenia ornamentu na figurze królowej A2: a – cięcie piłką widoczne na podstawie figury wykonane podczas rozdzielania pary produkcyjnej; b – wgłębienie wykonane dłutkiem na przejściu korpusu i przedniej części bierki; c – zdobiona oczkami cyrkla powierzchnia górna figury; d – odciski dłutka (1); linie ryte opasujące bierkę (2); a-c: powiększenie 8×; d – powiększenie 12×, fot. A. Stępnin, K. Zisopulu-Bleja

Fig. 113. Tool marks and sequence of applying ornamentation on the queen A2 figure: a – saw cut visible at the base of the figure, made during the separation of the pair; b – incision made with a chisel at the transition between the body and the front part of the piece; c – upper part of the figure adorned with circles; d – chisel marks (1); lines engraved around the piece (2); a-c: magnification 8×; d – magnification 12×, photo: A. Stępnin, K. Zisopulu-Bleja

Wzgórze Staromiejskie stało się przedmieściem rozciągającego się na Wzgórz Miejskim miasta lokacyjnego (lokacja 1286 r.), a dawny trakt handlowy wykorzystywano już głównie militarnie (Morawski 1993: 118; Buko 1998: 122; Florek 2005: 36).

Poza zarysowaną powyżej hipotezę, zakładającą uznanie sandomierskich figur za własność przybyłych tu w 1226 r. braci dominikanów, konieczne jest zwrócenie uwagi na inne ewentualności, które nie wykluczają pierwszej teorii. Drugą – jak się wydaje – również prawdopodobną przyczyną odkrycia tu szachów, może być ich połączenie z osadnikami – kupcami niemieckimi, którzy tworzyli najstarszą grupę osiedleńców w ramach procesu pierwszej lokacji Sandomierza. Oznaczałoby to, że „chata szachowa” to ich zabudowania. Wiemy, że w I. połowie XIII w. prawdopodobnie z inicjatywy księcia Leszka Białego doszło do takiej lokacji, właśnie na Wzgórz Staromiejskim. Obecność organizacji obdarzonej immunitetem prawnym gminy kupieckiej z własnym soltysem uważana jest za najwcześniejszy etap przełomu lokacyjnego dużych polskich miast w XIII w., w tym również Sandomierza (Lalik 1993: 61–62; Florek 2005: 35–37; Okniński 2016: 83; Piekałski, Wachowski 2013).

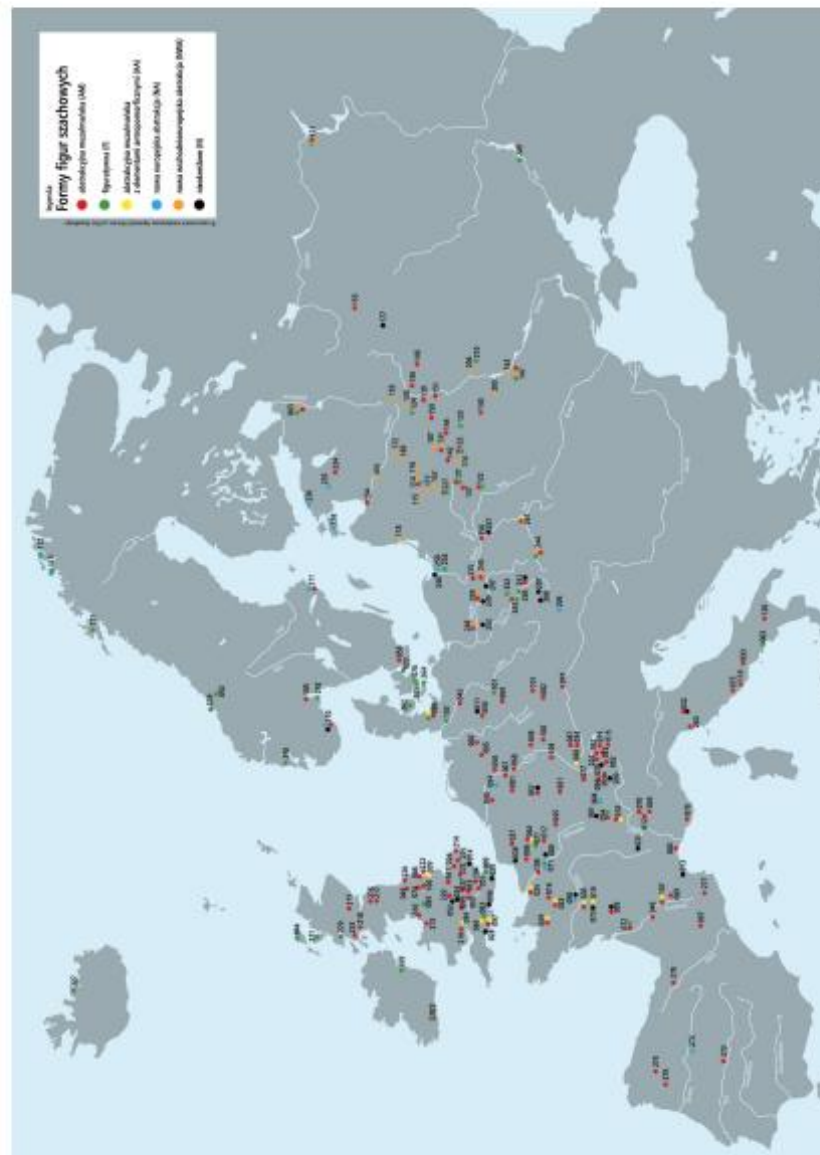
Wśród historyków spotkać można dwa podejścia do pierwszej lokacji sandomierskiej. Część z nich jest zdania, że nastąpiła ok. 1240 r., za panowania księcia Bolesława Wstydlivego, natomiast Tadeusz Lalik wskazuje na lata przed 1227 r. i księcia Leszka Białego (Lalik 1993: 61–63; Florek 2005: 35; 2019: 54–55). Analogie wynikające z najnowszych badań krakowskich wspierają tę ostatnią interpretację. Według tej teorii przestrzeń zajęta przez pierwszą gminę miejską zajmowała Wzgórze Staromiejskie i rozciągała się pomiędzy kościołami św. Jakuba a św. Pawła, czyli w wybitnie dogodnym i od lat uczęszczanym przez kupców miejscu na szlaku handlowym.

Na ewentualność powiązania znaleziska szachów z domostwem zamożnych kupców wskazywać mogą przedmioty luksusowe odkryte w pozostałościach tego budynku (por. ryc. 78, 80), a plac przy świątyni na głównym trakcie handlowym, był zapewne najcenniejszą lokalizacją. Odnosząc się do analogii krakowskich, można zastanawiać się, czy jeżeli sandomierska gmina miejska była wcześniejsza niż pojawienie się dominikanów, to czy osadnicy po ich przybyciu pozostali w swoich budynkach, czy może

te najbliższe kościoła św. Jakuba zostały zajęte przez konwent, a dotychczasowi ich lokatorzy przenieśli się bliżej nowo powstającego centrum miejskiego przy świątyni św. Pawła, podobnie jak w Krakowie (Wyrozumski 2002: 18).

Zgodnie z wynikami najnowszych badań krakowskich, jakie prowadzono na obszarze tamtejszego klasztoru dominikanów, ustalono, że najstarsze zabudowania, jakie należały do tego konwentu, stanowią relikty trzech budynków szkieletowych (nr-y 1, 2, 3), datowanych na początki XIII w. odsłonięte na I wirydarzu. Były one wytyczone na planie kwadratu o wymiarach 6 × 6 m (czyli bardzo zbliżone powierzchnią do sandomierskiej „chaty szachowej”) i uległy całemu spalenię prawdopodobnie w czasie najazdu mongolskiego w 1241 r. (Bojś-Białasik, Niemiec 2013: 248). Zostały powiązane z początkami osadnictwa z I. połowy XIII w., z osadą kolonistów niemieckich, wzmiankowaną w latach 1220–1228, której zabudowania (najstarsze stwierdzone w Krakowie konstrukcje szachulcowe) zostały przekazane przez krakowskiego soltysa Piotra Iwonowi Odrowążowi do ulokowania tam pierwszych braci dominikanów (Bojś-Białasik, Niemiec 2013: 306). W połączeniu z informacją o pierwotnym drewnianym dormitorium spalonym ok. 1225 r. sugeruje to możliwość analogicznej sytuacji w Sandomierzu.

Na przejmowanie drewnianej zabudowy wokół starego kościoła św. Jakuba przez organizujący się tam konwent znajdujemy przesłanki w ostatnich badaniach prowadzonych po wschodniej stronie klasztoru w 2016 r., gdzie natrafiono na naroża dwóch zagłębionych budynków drewnianych, wzniesionych w konstrukcji ramowej, podobnie jak „chata z szachami” doszczętnie spalonych (Golembnik 2019: 102). Jak przypuszczają badacze, dokonało się to, podczas któregoś z dwóch najazdów mongolskich (1241 lub 1259/1260). Co ciekawe, zapisano tam spostrzeżenie, że charakter zniszczeń świadczy o tym, iż budynki te, lub – jak pisał autorzy – być może płytkie piwniczki nie były gaszone, co potwierdza dramaturgię tych wydarzeń (Golembnik 2017: 9). Byłyby to zatem jedyne dotychczas znane, zlokalizowane tak blisko, równocześnie drewniane zabudowania w pobliżu domostwa, w którym odkryto szachy, i zapewne, biorąc pod uwagę ich położenie, użytkowane przez dominikanów. Można



Ryc. 159. Znaleziska figur szachowych z Europy. Formy spotykane w okresie od X do XVI w. Numery odnoszą się do katalogu znalezisk figur szachowych z Europy (Anolis II).

oprac. A. Stępnin, graf. P. Błaja

Fig. 159. Finds of chess figures from Europe. Forms dating from the 10th to 16th cent. The numbers refer to the catalogue of finds of chess figures from Europe (Appendix II).

proj.: A. Stępnin, grafika design: P. Błaja

*Liczne mapy,
wykresy
i grafiki
obrazujące
kontekst
chronologiczny
i kulturowy
kompletu
sandomierskiego*

*Kim byli użytkownicy kompletu
sandomierskiego?
Kto wykonał figury?
Skąd szachy przybyły?
Czy wyprodukowano je
w Sandomierzu?
Czy były barwione?
Dlaczego są w kształtach arabskich?*

*W książce przedstawiono próby odpowiedzi
na te oraz wiele innych pytań i najnowsze
hipotezy*



*Publikacja
bogato
ilustrowana
fotografiami
szachów
sandomierskich
autorstwa
Kateriny
Zisopulu-Blei*



Szachy sandomierskie, fot. K. Zisopulu-Bleja; Sandomierz Chessmen, photo K. Zisopulu-Bleja

The Sandomierz Chessmen in the context of medieval chess pieces from Poland

Summary

The present work has been based on the analysis of one aspect of the medieval game of chess, i.e., the accessories used in it – the chess figures and pawns. The main burden of the considerations refers to the pieces included in the most spectacular discovery in this field made on the territory of Poland – the so called, Sandomierz Chessmen. An attempt has been made to confront it with the medieval knowledge of the game resulting from the material gathered mainly during the archaeological investigations undertaken on the territory of Poland and compare it with the similar European accessories. The chessmen referred to as *Sandomierz*, were discovered in 1962, during the research conducted on St. James' Hill in Sandomierz. The work was carried out by the local Artefact Conservation Lab of the Department of Early Medieval Archaeology IHKM PAN in Warsaw. The Sandomierz chessmen are one of the few on the European scale, so well preserved and non-scattered sets of figures used to play chess in the Middle Ages. They were made in the style defined as abstract-Muslim. The first analysis of the set made in 1964 by the co-author of the research – Eligia Gąssowska, led to the conclusion that they were in the equipment of a modest and small

semi-subterranean hut and were evidence of the local workmanship of the pieces.

The main goal of this work is to re-analyse and re-examine the Sandomierz Chessmen and to reinterpret the existing research results. The work embraces the chronological limits from the 11th to the 15th century. The older limit is the time of reaching the oldest chess finds in the area and the younger one is associated with the changes introduced to the rules of the game at the end of the 15th century, which led to the unification of the rules giving them a modern character. The main territorial scope of the study has been limited by the contemporary Polish borders. The actions taken in the dissertation have been divided into three stages. First, the distinction between game pieces used for chess and those used in other games, and a typology of chess pieces in Medieval Europe were proposed. Then, after verifying the collections of Polish museums, 51 examples of medieval chess figures from various archaeological sites were presented. It was established that the penetration of chess into the areas of early medieval Poland began in the first half of the 11th century and is associated with the southern regions of the Piast state.

Rodzaj bierki	Nr	Miejscowość	Wymiary	Charakter stanowiska, lokalizacja	Chronologia	Surowiec, sposób wykonania	Bibliografia	Zabójstwo, uwagi
	22	Gniezno, stan. 154, Wykop 4, Nr inv. 66/05/2005-5	Wysokość 2,3 cm; podstawa: 2,2 x 2,5 cm	Góra Lecha, piwnice, część grodu książęcego. Wstępy przemianowe, humusowe.	Dakota na podstawie analogii ok. XII-XIII w.	Poroże	Sawicki 2016: 170-236; Stępnin 2018: 52	Pion szachowy, wykonany bardzo starannie. Podstawa w kształcie ławki. Grupa III.
	23	Gniezno, stan. 154, Ar 102, w-wa 1b, Nr inv. 82/48/1959-3	Wysokość 2,2 cm, średnica 1,8 cm	Góra Lecha, Gród książęcy, piwnice, katolne.	W-wa z materiałami przeznaczonymi do wytworzenia. Średniowiecze po XX w. Datowanie: próbnik XIII-XV w.	Poroże	Sawicki 2016: 170-236; Stępnin 2018: 52	Pionek wykonany na kole, z rzeźbionym motywem. Podłokcie dookoła zębki w pokłonie korpusu i w podstawie. Figura zwieńczona pięciokątną rozetą. Grupy odłoneżona pięciokątna. Grupa II.
	24	Poznań, Ostrów Tumski, Kano- nia nr 3, Złote włoże	Wysokość 2 cm, średnica 1,8 cm	Ostrów Tumski, w Poznaniu, Kano- nia nr 3. Odkryty w obszarze nekropoli fundamen- towego podłokcie i ściany budynku		Porożę	Dębski 2018: 273, ryc. 3	Pionek zdobiony 4 rycinami dookoła zębki. Zgrupowany po dwa w górnej części pionka – w partii dolnej przy podstawie. Pion wykonany struganiem. Grupa II.
	25	Wrocław, plac Uniwersytecki		Studnia	XIII w.	Porożę	Wichowski, Witkowski 2005: 71-83; Stępnin 2018: 37	Pion szachowy (?) (typ II), forma realistyczna przedstawiająca kłęczącego wojownika w stylu orientalistycznym, z mieczem i tarczą.

Rodzaj bierki	Nr	Miejscowość	Wymiary	Charakter stanowiska, lokalizacja	Chronologia	Surowiec, sposób wykonania	Bibliografia	Zabójstwo, uwagi
	26	Radkowiec	Wysokość zachowana 3,2 cm; szerokość 2,5 cm	Figura odkryta w starożytności, brak dokładnej lokalizacji	Figura pochodzi ze starożytności, styl datowany wynika z cech stroju – XIII w. (?)	Dwie części: wypłasknięta w kołonie, jasnoczerwona	Stępnin 2018: 37	Pion (?), (typ I). Figura przedstawia osobę o wytyczonych cechach, nienagrodzonych, siedzącą w pozycji kłęczącej, z wysoko podkłonionymi kolanami, i rękoma ułożonymi pod nim. Spiczasta czapka oraz kaftan w typie używanym przez ludność koczowniczą.
	27	Gniezno, stan. 22, Wykop 3, w-wa 1p, 5	Wysokość 5,7 cm; średnica 3,2 cm; wysokość podstawy 1,1 cm; grubość 1,2 cm	Jeżowo Święte, u zachodniego podnóża Góry Lecha (grodu z katedrą)	W-wa nowopolska z materiałami przedchrześcijańskimi i nowopolskimi do XII-XVIII w. W gniazdo datowane: XIII-XIV w.	Porożę	Sawicki 2016: 170-236; Stępnin 2018: 31-54	Wieża szachowa w stylu nowej abstrakcji (typ IV). Podstawa toczona, góra wyrzeźbiona w formie rzeźbionych skręceń, umieszczonych symetrycznie. Figura uszkodzona.
	28	Kraszewca, stan. 5	Wysokość 3,7 cm; średnica 1,6 x 1,5 cm; szerokość podstawy 0,7/1,6 cm; grubość 0,7/1,2 cm		XII-XIV w. ? – wg analogii	Porożę, fragment trzonu tyki	Dziadoszycki, Maciejewski, Maluchowski 2014	Figura szachowa (wieża lub pion) toczona z serii dookoła zębki (typ IV).
	29	Kraszewca, stan. 4, nr inv. 81 (różne nr inwentaryzacji); zachowane fragmenty: 26/50 oraz 20/50	Wysokość 3,7 cm; grubość 1,5/1,8 cm; szerokość 1,6 cm; zachowane fragmenty: 26/50 oraz 20/50; wysokość oczadzi 0,3 cm		Koniec XII – pocz. XIII w.	Porożę (trzon tyki)	Hensel, Broniewska 1961: 62; Coffey 1999: 185-186 ryc. 6, 4; Stępnin 2018: 31-54	Wieża w stylu abstrakcyjnym, małymi zdobionymi oczkami wykonanymi cyframi (typ II).

Katalog średniowiecznych bierki szachowych z Polski (XI–XV/XVI w.) (poza szachami sandomierskimi)

Catalogue of medieval chess pieces from Poland
(11th–15/16th cent.)
(excluding the Sandomierz Chessmen)

Katalog średniowiecznych bierki szachowych z Europy (X–XV/XVI w.)

Catalogue of medieval chess pieces from Europe
(10th–15/16th)

Katalogi
średniowiecznych
znalezisk bierki
szachowych z terenu
Polski i Europy

Szachy sandomierskie na tle znalezisk średniowiecznych figur szachowych z ziem polskich

Prezentowana publikacja jest efektem pracy doktorskiej Agnieszki Stempin napisanej w Polskiej Akademii Nauk, pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Buko.

Dystrybucja:

- Sprzedaż w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (ul. Wodna 27) oraz Rezerwacie Archeologicznym Genius loci na Ostrowie Tumskim (ul. Posadzego 3).
- Sprzedaż wysyłkowa: zamówienia mailowe na adres: sekretariat@muzarp.poznan.pl (cena książki+przesyłka)

Cena: 75 zł